

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дністрянський М.С.

ЗМІНИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1959 – 1989 РОКІВ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Протягом 1959-1989 років на території сучасної України відбулися характерні зміни в етнонаціональній структурі населення, зумовивши витоки багатьох сучасних етнічних процесів. Це єдиний період в демографічній історії України, протягом якого не відбулося змін території тодішньої УРСР, і етнодемографічні процеси можна простежити в межах усієї сучасної державної території за результатами чотирьох офіційних переписів 1959-го, 1970-го, 1979 і 1989-го років. Ці переписи, попри певну політичну заангажованість і методичну обмеженість, відзначались послідовністю проведення та методологічною єдністю.

Деякі політичні умови і обставини, в яких відбувалися структурні зміни вже знайшли своє відображення в історичній літературі (1). В контексті етнодемогеографічних процесів на території України протягом усього XX століття етногеографічні зміни 1959 – 1989 років досить детально проаналізував польський демогеограф П. Еберхардт (2), акцентуючи увагу насамперед на порівняльному аналізі динаміки етнічних українців, росіян, поляків та російськомовного населення загалом (що не завжди є методологічно виправданим). Однак, з огляду на нерівномірність перебігу етнонаціональних процесів в різних соціальних середовищах (передовсім міському та сільському) та в різних регіонах, дана проблема є багатоплановою, зумовлюючи необхідність розширення спектру етногеографічних підходів до її аналізу. В цьому аспекті, для виявлення деяких географічних тенденцій виникає необхідність порівняльного

аналізу етнодемографічних змін в Україні загалом, в межах окремих регіонів і в розрізі сільського і міського населення зокрема. Аналогічно, в умовах України методологічне значення має співставлення динаміки етнодемографічних та мовноетнічних процесів.

На нерівномірність темпів динаміки кількості населення української етнічної нації та етнонаціональних меншин вплинули такі чинники: 1) відмінності темпів природного приросту за окремими етнічними спільнотами; 2) різні значення міграційного сальдо; 3) асиміляційні процеси. Два останніх чинники у свою чергу зумовлювались значною мірою державною етнополітикою тодішнього СРСР. Суттєві корективи в зміни етнонаціональної структури загалом внесли урбанізаційні процеси.

Проаналізуємо насамперед темпи зростання кількості населення української етнічної нації та найбільших етнічних меншин (табл. 1). За період з 1959 по 1989 роки кількість населення в Україні зросла на 9683,0 тис. осіб, кількість етнічних українців, зокрема, на 5260,6 тис. осіб, представників етнонаціональних меншин – на 4322,4 тис. осіб. Важливим насамперед є те, що частка етнічних українців, які становили у 1959 році 76,8% всього населення, у абсолютному прирості населення – лише 54,9 %. Це свідчить, що населення України майже наполовину зростало завдяки етнонаціональним меншинам. Більшою була відносна частка українців у прирості міського населення – 71,2%. Узагальнення і порівняння значень динаміки етнічного складу протягом тридцяти років (табл. 1)

дозволяє виділити такі групи етнонаціональних спільнот: 1) етнічні спільноти, кількість населення яких зменшилась (албанці, греки, євреї, караїми, поляки, словаки, чехи); 2) етнічні спільноти, темпи зростання кількості населення яких є нижчими середніх (0-23%): українці, болгари, угорці, латиші; 3) етнічні спільноти, темпи зростання кількості

населення яких є вищими середніх (23–50%): гагаузи, литовці, румуни, татари; 4) етнічні спільноти з високими темпами зростання кількості населення (50–75%): білоруси, мордва, росіяни; 5) етнічні спільноти з дуже високими темпами зростання кількості населення (більше 75%): азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, цигани, чуваші.

Таблиця 1

Динаміка кількості населення української нації та етнічних меншин упродовж 1959-1989 років

Українці та етнічні меншини	Кількість населення, тис. осіб				Темпи приросту (спаду) за період			
	1959	1970	1979	1989	1970 - 1959	1979 - 1970	1989 - 1979	1989 - 1959
Все населення	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0	12,6	5,3	3,7	22,9
Українці	32158,5	35283,9	36489,0	37419,1	9,7	3,4	2,5	16,4
росіяни	7090,8	9126,3	10471,6	11355,6	28,7	14,7	8,4	60,1
євреї	840,3	776,0	632,6	486,3	-7,6	-18,5	-23,1	-42,1
поляки	363,3	295,1	258,3	219,2	-18,8	-12,4	-15,1	-39,7
білоруси	290,9	385,8	406,1	440,0	23,3	5,3	8,3	51,3
молдавани	241,7	265,6	293,6	324,58	9,9	10,5	10,5	34,3
болгари	219,4	234,4	238,2	233,8	6,8	1,6	-1,8	6,6
угорці	149,2	157,7	164,4	163,1	5,7	4,2	-0,8	9,3
греки	104,4	106,9	104,1	98,6	2,4	-2,6	-5,3	-5,6
румуни	100,9	112,1	121,8	134,8	11,1	8,7	10,7	33,6
татари	61,5	72,7	83,6	86,9	18,2	15,0	3,9	41,3
вірмени	28,0	3,4	38,6	54,2	19,3	15,6	40,4	93,6
гагаузи	23,5	36,5	29,4	32,0	12,8	10,9	8,8	36,2
цигани	22,5	30,1	34,4	47,9	33,8	14,3	39,2	122,9
чехи	14,5	12,1	10,6	9,1	-16,6	-12,4	-14,2	-37,2
словаки	14,0	10,2	8,7	7,9	-27,1	-14,7	-9,2	-43,6
грузини	11,6	14,7	16,3	23,5	26,7	10,9	44,2	102,6
мордва	11,4	14,7	16,5	19,3	28,9	12,2	17,0	69,3
чуваші	8,9	13,6	16,5	20,4	52,8	21,3	23,6	129,2
литовці	8,9	10,7	9,7	11,3	20,2	-9,3	16,5	20,0
узбеки	8,5	10,6	9,9	20,3	24,7	-6,6	105,1	138,8
латиші	6,9	7,4	7,2	7,1	7,2	-2,7	-1,4	2,9
азербайджанці	6,7	10,8	17,2	37,0	61,2	59,3	115,1	452,2
казахи	4,7	7,6	7,1	10,5	61,7	-6,6	47,9	123,4
естонці	4,2	4,6	4,1	4,2	9,5	-10,9	2,41	0,0
албанці	3,8	4,0	3,9	3,3	5,3	-2,5	-15,4	-13,2
кримські татари	-	3,6	6,6	46,8	-	83,0	609,1	-
башкири	3,3	3,7	5,4	7,4	12,1	45,9	37,0	124
караїми	3,3	2,6	1,8	1,4	-21,2	-30,8	-22,2	-57,6

Характерною особливістю етнодемографічних процесів 1959-1989 років є той факт, що українці потрапили в групу спільнот з нижчими, ніж в середньому темпами зростання кількості населення. Як бачимо, кількість етнічних

українців в Україні зростала протягом цього періоду значно меншими, ніж в середньому по країні темпами. Найповільніше зростала кількість етнічних українців у порівнянні з темпами динаміки кількості населення загалом протягом 1979 – 1970 років, що

співпадає з періодом посилення асиміляційного тиску та репресій проти української інтелігенції. Це відобразилось і у поступовому зменшенні відносної частки української етнічної спільноти у загальній кількості населення: у 1959 – 76,8%; 1970 – 74,9%, 1979 – 73,6% , 1989 – 72,7%. В той же час, частка українців в міському населенні зросла на 4,3% (з 61,5% в 1959 році до 65,8% у 1989 році). Зросла також і частка міських жителів в середовищі українського етносу: з 36,6% у 1959 році до 60,3% у 1989 році. Зростання урбанізаційного рівня української етнічної нації, яке вело до збалансування її соціально-територіальної структури, подолання тривалої поляризації у відношенні українське село – неукраїнське місто, загалом мало прогресивний характер і могло привести до створення нової культурно-ментальної якості українства. Однак, дискримінаційні для української ідентичності соціально-культурні умови середовища великих міст не дозволили реалізувати ці передумови, а міське середовище, особливо південних і східних регіонів, навпаки стало чинником деукраїнізації.

Порівняно низькі темпи зростання кількості етнічно українського населення деякою мірою були зумовлені зниженням природного приросту, адже у 1979 році природний приріст етнічних українців (3,3‰) був трохи меншим від середнього по Україні (3,6‰), а у 1989 році дорівнював середньому – 1,7‰. Водночас, зменшення природного приросту етнічних українців в Україні протягом 70-х років було зумовлено державною політикою заохочувальної еміграції української молоді на так звані “новобудови радянських п’ятирічок”. Зменшення кількості етнічних українців випереджало темпи їхнього зменшення внаслідок міграцій і природного руху, засвідчуючи велику роль асиміляційного чинника. Втрата українцями основних етнокультурних ознак та їхня ідентифікація як росіян зумовлювалась їхньою дискримінацією в

культурно-освітній сфері, загальною політичною кон’юктурою та збільшенням кількості міжетнічних шлюбів. Про зростання мовної асиміляції українців, яка мала переважно штучний характер, свідчить зменшення частки українського населення, яке вважало рідною українську мову з 93,5% у 1959 році до 87,7% у 1989 році.

Найбільш суттєві зміни в етнічну структуру населення пов’язані насамперед із різким зростанням частки етнічних росіян, що на той час виступали фактично титульним етносом держави. Протягом 1959 – 1989 років їхня відносна частка зросла на 5,2 % (з 16,9% до 22,1%) , а у абсолютному прирості усього населення приріст росіян становив аж 44,5%. Такий високий абсолютний і відносний приріст етнічних росіян був лише частково зумовлений природними процесами відтворення. За підрахунками О. Хомри, з 1959 по 1989 р.р. чисельність росіян на Україні завдяки міграції і асиміляції зросла на 2230,3 тис., чисельність українців зменшилась на 1297,8 тис.

Відносна частка інших етнічних меншин у загальній кількості населення загалом зменшилась з 6,3% у 1959 році до 5,2% у 1989 році, насамперед завдяки суттєвому зменшенню їхньої частки в міському населенні. Водночас в сільському населенні частка етнічних меншин навіть дещо зросла (на 1,7%), завдяки високим темпам урбанізації українського етносу та міграціям в сільську місцевість південних та східних регіонів вихідців із інших республік. При цьому темпи зростання в розрізі окремих етнічних меншин сильно диференційовані, залежно від політичних, соціальних та культурних чинників.

Найвищі темпи зростання характерні для етнічних меншин, у структурі яких переважали мігранти останніх поколінь: азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, чуваші. Міграційний приріст не лише безпосередньо вів до зростання кількості населення етнічних спільнот, але й здійснював

опосередкований вплив на процеси відтворення, адже основу мігрантів становило молоде населення. Позначались і етнокультурні традиції у планування сім'ї, зумовлюючи порівняно вищі показники народжуваності.

Значні корективи в структуру етнологічних меншин України внесло помітне зменшення кількості населення євреїв і поляків, в основі якого як об'єктивні чинники (природна асиміляція, еміграція євреїв за кордон), так і політичні чинники суб'єктивного характеру (дискримінація в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін). Процеси зменшення людності характерні були і для інших західних слов'ян (словаків, чехів), деяких малих народів (караїми), а також етнічних меншин, значно віддалених від своїх історичних батьківщин (албанці, греки).

Водночас, для етнічних меншин, компактно розселених в південно-західній прикордонній смузі (гагаузи, молдовани, румуни) характерними були вищі середніх темпи зростання кількості населення, що пояснюється традиційно вищим природним приростом та порівняно низьким ступенем асиміляції. Значно нижчими темпами зростала кількість населення етнічних болгар та угорців. Завдяки міграційному приросту стабільно збільшувалось населення та відносна частка білорусів, що дало змогу їм стати у 1989 році третьою (після росіян та євреїв) за чисельністю етнічною меншиною.

Значно глибше пізнати етнологічні процеси в Україні протягом 1959 – 1989 років, виявляючи їхні рушійні сили та механізми, дає змогу аналіз зміни відносних показників етнологічної структури в розрізі регіонів (табл. 2). Картографічне відображення динаміки відносної частки етнічних українців виявляє деякі просторові тренди перебігу етнологічних процесів. Насамперед, помітними є відмінності між західними областями (Закарпатська, Івано-Франківська,

Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області), в яких частка українців навіть дещо зросла та групою компактно розташованих східних і південно-східних областей (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Херсонська області) з високими значеннями зменшення кількості етнічно українського населення. Така диференціація виявляє, з одного боку, райони інтенсивної імміграції неукраїнського населення та, з другого боку, засвідчує цілісність західноукраїнського етнологічного середовища, його вищу опірність русифікації, а також тенденцію до незначної асиміляції в україномовне середовище представників деяких етнічних меншин. Найвищі значення зростання відносної частки етнічних українців характерні для столиці, міста Києва, зумовлені насамперед урбанізацією прилеглої етнічно української сільської округи та суттєвим зменшення частки єврейської людності внаслідок еміграції та асиміляції. Зростало етнічно українське населення і в деяких інших регіонах: в Житомирській області, частково внаслідок асиміляції поляків і чехів, та в Криму, зумовлене його включенням до складу УРСР у 1954 році та природною і заохочувальною міграцією на півострів населення сусідніх регіонів, що було актуальною проблемою з огляду попередні депортації населення та недостатню соціально-економічну освоєність півострова. В двох волинських областях частка етнічних українців істотно не змінилась. Враховуючи те, що частка етнічних росіян зменшилась лише у Криму, Львівській і Тернопільській областях та у м. Києві, очевидно, що зростання відносної кількості українців відбулося завдяки зменшенню частки інших етнічних меншин, передовсім поляків та євреїв. Серед регіонів, де частка українців зменшилась нижче середніх по Україні значень (на 0,8%), особливо виділяється Одеська область, для якої характерна

значна відмінність етнотемографічних процесів в сільському та міському населенні: у сільській місцевості відносна кількість українців різко зменшилась (на 9,3%), у міському середовищі - різко зросла (на 9,8%), насамперед внаслідок випереджаючої урбанізації українців та еміграції євреїв.

Такі тенденції регіональних етнотемогеографічних процесів суттєво змінили територіальну організацію

етнонаціональної сфери України. Поглибилась загалом її етнонаціональна поляризація, особливо помітна в мовно-культурній сфері. Водночас зросла етнонаціональна однорідність західних Закарпатської та Чернівецької областей. Інерція багатьох процесів триває і в даний час, і внести корективи може лише регіональна етнополітика України, базована на національних інтересах.

Таблиця 2

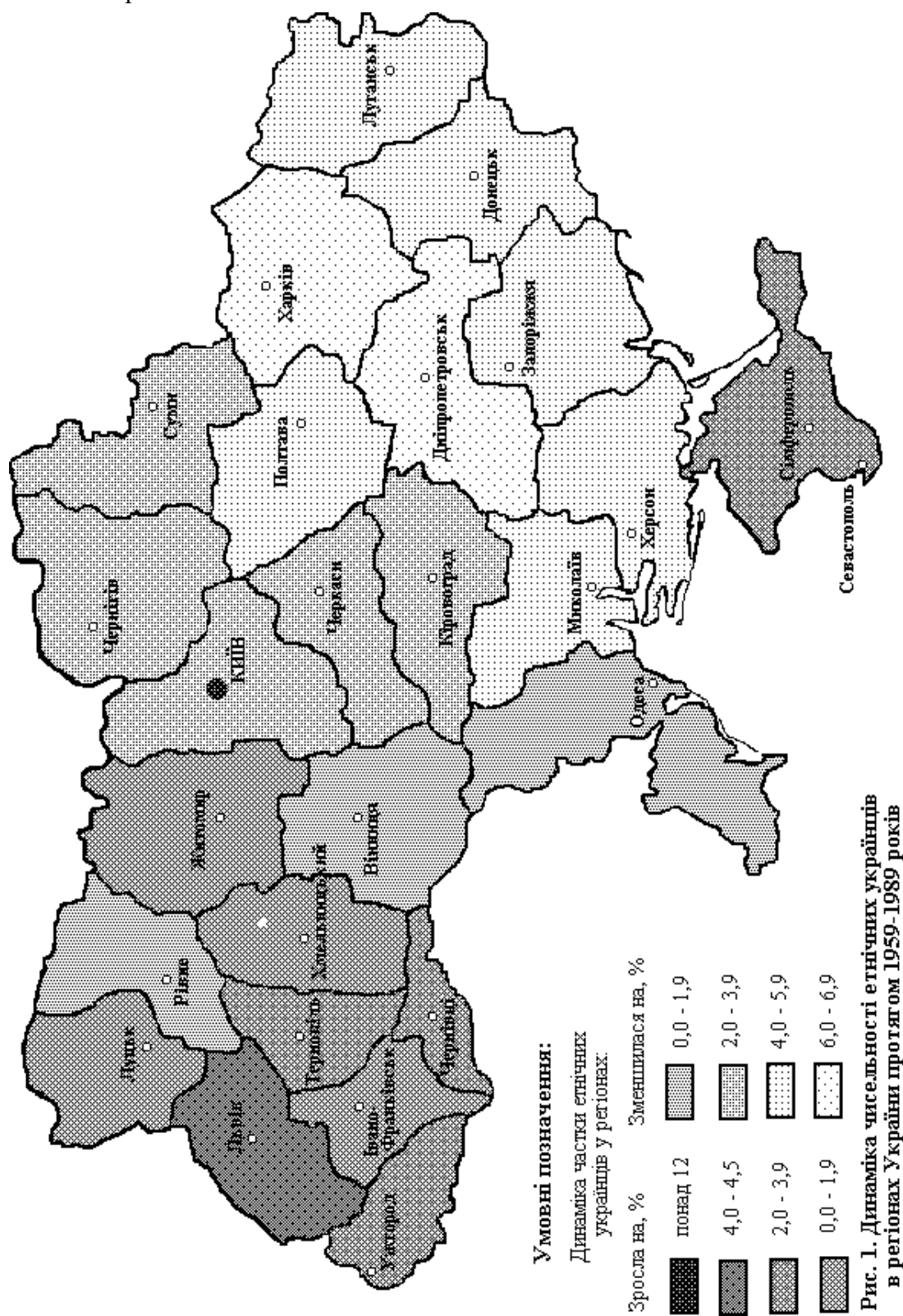
Динаміка відносних показників етнополітичної структури населення України протягом 1959-1989 років, в розрізі регіонів*

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %			Частка росіян в усьому населенні, %			Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %		
	1959	1989	Частка зросла (зменши лась) на, %	1959	1989	Частка зросла (зменши лась) на, %	1959	1989	Частка зросла (зменши лась) на, %
Україна	76,8	72,7	-4,1	16,9	22,1	5,2	6,3	5,2	-1,1
АР Крим**	22,3	25,8	3,5	71,4	67,0	-4,4	6,3	7,2	0,9
Вінницька	91,8	91,5	-0,3	4,4	5,9	1,5	3,8	2,6	-1,2
Волинська	94,6	94,6	0,0	4,2	4,4	0,2	1,2	1,0	-0,2
Дніпропетровська	78,0	71,6	-6,4	17,0	24,2	7,2	5,0	4,2	-0,8
Донецька	55,6	50,7	-4,9	37,6	43,6	6,0	6,8	5,7	-1,1
Житомирська	84,5	84,9	0,4	5,7	7,9	2,2	9,8	7,2	-2,6
Закарпатська	74,5	78,4	3,9	3,2	4,0	0,8	22,3	17,6	-4,7
Запорізька	68,3	63,1	-5,2	25,9	32,0	6,1	6,8	4,9	-1,9
Івано-Франківська	94,8	95,0	0,2	3,5	4,0	0,5	1,7	1,0	-0,7
Київська	93,2	89,4	-3,8	4,8	8,7	3,9	2,0	1,9	-0,1
Кіровоградська	88,7	85,3	-3,4	8,4	11,7	3,3	2,9	3,0	0,1
Луганська	57,8	51,9	-5,9	38,8	44,8	6,0	3,4	3,3	-0,1
Львівська	86,2	90,4	4,2	8,6	7,2	-1,4	5,2	2,4	-2,8
Миколаївська	81,1	75,6	-5,5	13,7	19,4	5,7	5,2	5,0	-0,2
Одеська	55,4	54,6	-0,8	21,7	27,4	5,7	22,9	18,0	-4,9
Полтавська	93,4	87,9	-5,5	5,0	10,2	5,2	1,5	1,9	0,4
Рівненська	93,4	93,3	-0,1	4,2	4,6	0,4	2,4	2,1	-0,3
Сумська	87,9	85,5	-2,4	11,1	13,3	2,2	1,0	1,2	0,2
Тернопільська	94,8	96,8	2,0	2,5	2,3	-0,2	2,7	0,9	-1,8
Харківська	68,8	62,8	-6,0	26,4	33,2	6,8	4,8	4,0	-0,8
Херсонська	81,0	75,7	-5,3	15,6	20,	4,6	3,4	4,1	0,7
Хмельницька	90,3	90,4	0,1	3,8	5,8	2,0	5,9	3,8	-2,1
Черкаська	94,0	90,5	-3,5	4,4	8,0	3,6	1,6	1,5	-0,1
Чернівецька	66,9	70,8	3,9	6,6	6,7	0,1	26,6	22,5	-4,1
Чернігівська	94,5	91,5	-3,0	3,9	6,8	2,9	1,6	1,7	0,1

м.Київ	60,2	72,5	12,3	23,0	20,9	-2,1	16,8	6,6	-10,2
--------	------	------	------	------	------	------	------	-----	-------

*Розрахована за офіційними матеріалами переписів 1859 і 1989 років

** На той час Кримська область

1. Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959 – 1989

роки. А-т дис...к – та іст. н – к.. К., 2001. 2. Eberhardt P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994. 3. Хомра О. Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісник АН України, №2, 1992. С.33.